

**אלימות פיסית ופסיכולוגית כלפי נערות מתבגרות בחברה
הבדואית כתוצאה מתהליכי מודרניזציה**

עליאן אלקרינאוי

alean@bgu.ac.il

המחקר בוצע בסיוע המוסד לביטוח לאומי

תוכן עניינים

עמוד	
3	תקציר
4	מבוא
11	מחקר כמותני
11	שיטה
14	תוצאות
19	דיון
23	מחקר איכותני
23	שיטה
24	תוצאות
32	דיון
36	סיכום, מסקנות והמלצות
39	מקורות

תקציר

מחקר זה בדק את השפעתה של אלימות לסוגיה השונים (שליטה ובידוד, התעללות רגשית ומילולית, חויית ניצול, אלימות והתעללות) על אורח החיים של נערות בדואיות. המתודולוגיה של המחקר הסתמכה על שיטות כמותניות ושיטות איכותניות, ובמרכזה עמדה ההשוואה בין נערות הלומדות בבית הספר לבין נערות שאינן לומדות בבית הספר. במחקר נמצא כי באופן כללי, רמות החשיפה לאלימות מסוגים שונים הינן בינוניות-נמוכות. הנערות הלומדות בבית ספר סובלות פחות מאלימות על כל סוגיה, בעוד הנערות שאינן לומדות סובלות מאלימות מסוג שליטה ובידוד ומהתעללות רגשית ומילולית בשיעור גבוה יותר. עוד נמצא כי המצב הכלכלי של המשפחה מהווה פקטור משמעותי המשפיע על רמת האלימות שאליה חשופה הנערה, כך – ככל שהמצב הכלכלי בבית טוב יותר, חשיפתה לאלימות פוחתת. באשר לתפיסת האלימות לא נמצא הבדל בין הנערות הלומדות והנערות שאינן לומדות.

בנוסף נמצא במחקר כי הנערות הלומדות חופשיות יותר להביע דעה בנושאים שונים, חופשיות בבחירת עיסוקי פנאי ומשפחתן נמצאת במצב כלכלי טוב יותר. עם זאת, היחסים עם האימא טובים יותר דווקא בקרב הנערות שאינן לומדות. באשר ליחסים עם האב ושביעות רצון מהחיים – מסתמן כי הדבר אינדיבידואלי למבנה המשפחה וליחסים בתוך המשפחה.

הרצון לשינוי והתסכול העמוק מן המצב האינדיבידואלי והקולקטיבי של האישה הבדואית בולטים מאוד בקרב שתי הקבוצות, אך בעוד הנערות שאינן לומדות שואפות לשינוי במצב היומיומי (כגון יציאה מהבית), הנערות הלומדות מבטאות שאיפות מודרניות יותר (כגון לימודים אקדמיים וכו').

בהסתמך על ממצאי המחקר והשיחות עם אנשי המקצוע, אשר עובדים בקרב האוכלוסיה הבדואית, מוצע מודל התערבותי לטיפול בסוגיה זו. יש לערוך מחקר עתידי על מנת לבדוק את יעילותו של המודל המוצע.

מבוא

קבוצות מיעוט רבות ברחבי העולם מתנסות בתהליך של מפגש עם החברה המערבית והמודרניזציה. כמו קבוצות אלו, גם הבדואים בנגב מושפעים ממפגש זה ומהאתגרים שהוא מזמן. המפגש של החברה הבדואית בנגב עם תהליך המודרניזציה מעורר בה שתי תגובות מנוגדות: מחד, היא מאפשרת לכוחות חדשים בתחומי התרבות, החברה, הכלכלה והפוליטיקה לחלחל לתוכה, ומאידך היא מנסה לשמר את הקיים והמוכר ולהגן על מערכת אמונות התרבות והדת שלה. שינויים אלו מציבים בפניה אתגרים ובעיות שלא ידעה בעבר, ואשר אין לה כלים להתמודד איתם (אלקרינאוי, 2001).

הנערות המתבגרות הבדואיות, שהן מושאן של מחקר זה, עומדות במוקד של התהליך הכפול שמולידה המודרניזציה. נערות אלו גדלות לתוך מציאות שונה מאד מזו שאמהותיהן גדלו בה. בעקבות תהליכי העיור והמודרניזציה שחלו בעיקר בשני העשורים האחרונים, התאפשר לרבות מהנערות הבדואיות ללמוד בבית ספר ואף לתכנן את לימודיהן הגבוהים. במהלך לימודיהן הן נחשפות לתרבות ולאמות מידה והתנהגות מערביים ובכלל זאת לרעיונות של פמיניזם ושחרור האישה, מצב שנחשב כמעט לבלתי אפשרי לפני כעשור (פסטה-שוברט, 2005).

במקביל, כתוצאה מרצונם של הגברים לשמר את מעמדם העליון המסורתי, הנערות הצעירות מוגבלות יותר על ידי אבותיהן ואחיהן ונחשפות יותר לאלימות פיסית והתעללות פסיכולוגית מצידם ובמיוחד מאלימות על רקע חילול כבוד המשפחה (אלקרינאוי ולב-ויזל, 2002).

מטרתו של מחקר זה היא לבדוק את הקשר שבין תהליכי מודרניזציה ואלימות כנגד נערות מתבגרות בדואיות וכן לאמוד את שיעורי מקרי האלימות הפיסית והפסיכולוגית כנגד מתבגרות בכפרים הבדואים המוכרים והלא מוכרים בנגב. מבחינה יישומית, מטרת המחקר היא להציע תוכנית התערבות מותאמת תרבותית שעתידה לסייע לאנשי מקצועות העזרה כגון עובדים סוציאליים, יועצים חינוכיים ופסיכולוגים לתת מענה ולעזור לנערות בדואיות המתמודדות עם אלימות.

על אף שהמודעות לבעיית אלימות נגד ילדים ומתבגרים החלה בארה"ב (Kempe, Silverman, Steele, Droegmueller & Silver, 1962), המודעות הציבורית ובעקבותיה גם המחקר האקדמי, התרחב כעת גם למדינות אחרות שבעבר לא עסקו בנושא זה (Korbin, 2002). למרות זאת, עד היום המחקר המקשר בין משתנים תרבותיים והתעללות בילדים נותר מצומצם ביותר (Cicchetti

(Toth, 1995). מספרם של המחקרים העוסקים באלימות כנגד ילדים ומתבגרים באפריקה, אסיה והמזרח התיכון זעום אף יותר ורוב המחקרים ממשיכים להתרכז בתרבות המערבית בלבד. חשיבותו של מחקר זה היא בכך שהוא מגשר על הפער התרבותי וחוקר את האלימות שחוו נערות מתבגרות בחברה מסורתית, שבטית ופטריארכלית כחברה הבדואית בנגב. כמו כן חשיבותו של המחקר היא בכך שהוא מטפל בנושא חשוב שנחשב לטאבו מוחלט בחברה הבדואית ובתוך כך מאיר עוד אחד מתוצרי הלוואי של תהליך המודרניזציה שעוברת חברה זו.

החברה הבדואית בתהליכי שינוי חברתי

נתונים רשמיים ומדויקים על גודל האוכלוסייה הבדואית בנגב אינם בנמצא וניתן רק לאמוד את גודל האוכלוסייה. ההערכה היא כי בשנת 2005 חיו בנפת באר שבע כ- 160,000 בדואים, (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2006. לוח 2.10). כמעט מחצית מהאזרחים הבדואים גרים בישובים שאינם מוכרים על ידי ממשלת ישראל ולכן קשה מאד להשיג נתונים מדויקים על מספרם ומצבם. לפי הערכות שונות, מספרם של הבדואים החיים בישובים הבלתי מוכרים נע בין 60,000 ל-80,000 אזרחים (המכללה החברתית-כלכלית, 2007, סבירסקי, 2007).

האוכלוסייה הבדואית בנגב הנה צעירה יחסית לאוכלוסיית ישראל ולאוכלוסייה היהודית האזור: בשנת 2005 היה שיעור הפעוטות עד גיל 4 בנפת באר שבע בקרב הערבים כ-23%, בקרב היהודים כ-9%, ובכלל ישראל כ-10% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2006. לוח 2.10). זו אוכלוסייה בעלת רמת פוריות גבוהה: אם בשנת 2005 שיעור הפרייה הכולל בישראל (מספר הילדים הצפוי לאישה במהלך חייה) היה 2.84, בקרב היהודים בנפת באר שבע הוא היה 2.44, ובקרב הבדואים בנפת באר שבע הוא היה 7.60 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2006. לוח 2.10).

היעדר תעסוקה נאותה, מוסדות חינוך טובים, תשתיות, מוסדות ציבור, ושירותי רווחה – כל אלה תורמים לעוני וחיים במצוקה כלכלית עמוקה. נתונים משנת 2006 מצביעים כי תחולת העוני בקרב הבדואים בנגב גבוהה יותר מאשר בקרב הבדואים והערבים באזור המרכז והצפון. בקרב ילדים בדואים עד גיל 4 עמדה תחולת העוני על 80%. בשנת 2002 אחוז המשפחות מכלל האוכלוסייה אשר טופלו על-ידי הלשכות לשירותים חברתיים בעיר באר שבע היה 14.4%, ברהט הוא היה 18%, ובלקיה 28.3% (אבו-באדר וגוטליב, 2007).

החברה הבדואית, הינה חברה בעלת אוריינטציה קולקטיביסטית, המדגישה את המשפחה והחמולה על פני הפרט והביטוי האינדיבידואלי. זוהי חברה המאופיינת ביציבות יחסית ובקצב איטי של שינוי חברתי. מבנה החברה הינו פטריארכלי, ושליטת הגברים מתקיימת בכל תחומי

החיים. בתוך המשפחה נשמר סדר היררכי, כך שתפקידים, כללים ונורמות מושפעים בה מגילם וממינם של חברי המשפחה – הכוח שמור לגבר על פני האישה, ולמבוגר על פני הצעיר. המנהיגות של הגבר מתבטאת בכול – באחזקת הבית, בכלכלה ובפוליטיקה (Al-Krenawi & Graham, 1996; Al-Krenawi, 1997; Al-Krenawi, Graham & Al-Krenawi, 1998; 2001).

סקירה של מהלך חמישים השנים האחרונות מלמדת כי החברה הבדואית בנגב חוותה תמורות בעלות משמעות (אבו סעד, 1998; אבו עג'אגי ובן דוד, 1988; מאיר וברנע, 1986) תמורות אלו הן תוצאה של מפגש עם החברה הישראלית הכללית ומתהליכי מודרניזציה, גלובליזציה ועיור. המפגש של החברה הבדואית בנגב עם תהליכים אלו מציב בפניה אתגרים ובעיות שלא ידעה בעבר ומעורר בה שני תהליכים סותרים: מחד, רצון לשמר ולהגן על מערכת הערכים התרבותיים והדתיים ומאידך חלחול של ערכי החברה המודרנית יוצרים בה שינויים חברתיים, תרבותיים וכלכליים בלתי נמנעים (אלקרינאוי ולב-ויזל, 2002).

מעמד האישה בחברה הבדואית כמושפע מתהליכי מודרניזציה ועיור

גם הנשים הבדואיות מושפעות מתהליכי המודרניזציה והעיור ומהתהליך הכפול שהוא מוליד. כפי שכבר הוזכר, כתגובה לתהליכי המודרניזציה, החברה הבדואית מנסה לשמר את מערכת האמונות והמסורות שלה. אחד התחומים שחברה זו מנסה לשמר הוא מעמדו העליון של הגבר ומעמדה השולי של האישה (Abu-Rabia, 2001; Nelson, 1973). המעבר של כמחצית מהחברה הבדואית למגורים ביישובי הקבע והשיפור היחסי באיכות החיים לא הביא לשיפור משמעותי במעמדה של האישה, מכיוון שכאשר הבדואים גרו במאהלים היו תפקידיהם ברורים. האישה הייתה אחראית על האדמה, המרעה, הבאת המים, גידול הילדים והבישול, ועם המעבר לאורח חיים אורבני הצטמצמו התפקידים שלה לאחזקת הבית בלבד, ובכך היא מאבדת את רוב הכוח שהיה לה בתוך המשפחה (אבו רביעה, 2000). כך האישה הבדואית מצאה עצמה ללא תעסוקה, ללא השכלה וללא זהות (פסטה-שוברט, 2005).

על פי המסורת הבדואית, על האישה למלא תפקידים של רעיה ואם הדואגת לצורכי הבית. רעיה ואם טובה היא זו הנמצאת בבית בעלה ומקריבה עצמה למען משפחתה (Mass & Al-Krenawi, 1994). מכאן שהסטטוס חברתי של אישה נקבע על בסיס היותה אשת איש ואם לילדים, בייחוד בנים. על פי מרניסי (Mernissi, 1975), הפטריארכליות המוסלמית רואה במיניות הנשית כוח רב

עוצמה העלול לערער את הסדר החברתי. על כן מלמדים נשים עוד בילדותן כי המיניות שלהן היא נכס צאן ברזל אשר שייך בלעדית לחמולה ולא להן. "טוהר מיני וכבוד המשפחה נתפסים כדברים בלתי נפרדים" (Haj, 1992, p. 764) וזהותה המינית של האישה היא עניינו של הכלל. בהתאם לכך, טוהרה המיני של האישה נשמר באמצעות השגחה ושליטה מתמדת של המשפחה והחברה. יציאה לבילוי עם בני המין השני אסורה, אהבה רומנטית היא דבר נדיר ומרבית הנישואין מאורגנים בידי חברי המשפחה כדי לקדם קשרים בתוך המשפחה ובין המשפחות (Al-Krenawi & Graham, 1999).

בחברה הבדואית הזכויות של נשים לקיים בחירות אישיות, כמו גם לרכוש השכלה ומימוש עצמי נשללות פעמים רבות בשל הדרישה לשמור על כבוד המשפחה. נשים בדואיות צעירות אינן מורשות לעזוב את ביתן לבדן או להיפגש עם גברים צעירים מקהילות אחרות זאת על מנת שלא יחללו את כבוד המשפחה (Maddrell, 1990, Abu-Rabia, 2001). במחקרים אודות נשים בחברות מסורתיות, נמצא כי במקרים רבים גם אם מתירים לנערה ללמוד בבית ספר, מתנים את הישארותה בבית הספר בכך שהיא תשיג ציונים טובים, אחרת האב אינו מתיר לה להמשיך ללמוד (Kennedy and Bannet, 2006).

במקביל, תהליכי המודרניזציה מאפשרים את חשיפתן של הבנות הבדואיות לתרבות המערבית, לרעיונות פמיניסטיים ולרעיונות הקשורים במעמד האישה. כמו כן נשים אלו, בחסות המודרניזציה מועצמות וחשופות יותר לאתגור הפרקטיקה של נישואין בכפייה או בשידוך בגיל צעיר (טל, 1995).

אם כן, ניתן לראות שבעת שנשים הופכות להיות יותר אסרטיביות ובוחנות את הערכים המסורתיים הבדואיים תחת ההשפעה של התרבות הישראלית המערבית ותהליכי העיור והמודרניזציה, הן הופכות לדעתניות יותר ומעזות להשמיע את קולן ולעיתים הן מעוניינות באהבה רומנטית, הגברים הבדואים הופכים ליותר אגרסיביים במטרה לשמר את הדומיננטיות והאוטוריטה שלהם. כך נוצרת התמוטטות של הערכים התרבותיים ונוצרים קונפליקטים מרובים בשל חוסר הבהירות של סטנדרטי ההתנהגות עבור הורים, ילדים והחברה ככללה.

אלימות ביתית נגד נשים צעירות

אלימות וניצול בבית מתוארים כאלימות פיזית, מינית, רגשית או פיננסית של בעלים או אבות כלפי בנותיהן או נשותיהן. בכל העולם ידוע כי המספרים המדווחים נמוכים בהרבה מן המספרים האמיתיים (Home Office, 1999), וסקרים מראים כי 4% מהבנות בגילאי 16-19 דיווחו על אלימות מסוג כלשהו שהופעלה כלפיהן בשנה האחרונה (Mirlees-Black, 1999). רוב האלימות הביתית מופעלת על ידי גברים נגד נשים, ושיעור הנשים הנפגעות בחברה המערבית מוערך ב-25% (Women's Aid Federation, 2001), מחקרים עדכניים יותר מעריכים כי כמות הנשים הנפגעות מאלימות כלשהי גדולה יותר ועומדת על אחת משלוש נשים (Gracia-Moreno et al., 2005). נתונים נוספים מראים כי מרבית הנשים מעדיפות שלא להתלונן על אלימות המופנה כלפיהן, ואם כן התלוננו – הן נוטות לבטל את התלונה או לסלוח לבן הזוג/האב, מתוך פחד לאבד את מקום המגורים שלהן, האוכל וכד' (Hendy et al., 2003). ילדות או נערות שחשופות לאלימות מסוגים שונים נוטות לפתח התנהגות סיכון הכוללת ניסיונות התאבדות, או שיש להן בעיות בריאותיות, התנהגותיות ורגשיות קשות (Calder, 2004), מחקרים שנערכו לאחרונה מצאו כי נשים ובנות צעירות שחשופות לאלימות מפתחות בעיות ומחלות כרוניות כתוצאה ממצבן הנפשי הקשה (United Nations, 2006).

האלימות נגד נשים ובנות צעירות בחברות מתפתחות הינה תופעה נפוצה עוד יותר מאשר בחברה המערבית, משום שבחברות אלו האלימות של גברים נגד נשים מקובלת כחלק מאורח החיים, ונתמכת בנורמות התרבותיות ובחוקים (Berhane, 2004). בנוסף, רוב הבנות בתרבויות אלו אינן לומדות, או ששיעור הבנות הלומדות נמוך – כ-30% לומדות בבי"ס יסודי, 13% לומדות בחטיבת ביניים וכ-1% לומדות בתיכון (Getahun, 2002). ממחקר שנערך באתיופיה עלה כי 60% מהבנות הצעירות דיווחו על אלימות שהופעלה כלפיהן על ידי גברים, ו-40% דיווחו שבשנה הנוכחית נחשפו לאירוע כזה. עוד עלה מהמחקר כי ככל שהנערות גרו באזורים מרוחקים יותר, כך שיעורים גבוהים יותר מהן נחשפו לאלימות (Arnold et al., 2008).

אלימות נגד נשים בדואיות על רקע פגיעה בכבוד המשפחה

שלהוב קוורקיאן (Shallhoub-Kevorkian, 1997) שחקרה אלימות כלפי נשים במשפחות פלסטינאיות, טענה כי משתנים כגון תרבות, מסורת, פוליטיקה ומבני כוח משפיעים על התפישה החברתית של אלימות נגד נשים. אלימות פיזית, בהקשר החברתי-פוליטי הפלשתינאי, נתפסת

כדרך לשלוט בנשים ולהכניען. גישה זו מחזקת את ממצאיו של חאגי יחיא (Haj-Yahia, 1996) שחקר את הגישה הפטריארכלית ואת שלטון הגברים בקרב משפחות מונוגמיות ערביות-מוסלמיות בחברה הישראלית. לטענתו, סטריאוטיפים של הדמות הגברית הנוקשה ועמדות מסורתיות כלפי נשים קשורים בעמדה סלחנית בנוגע להכאת נשים (Ahmed, 1992; Barakat, 1985). מחקר שנערך על ידי עמותת "שת"ל" (2005) העלה כי רוב הנשים הערביות יימנעו מלבקש תמיכה והגנה מגורמים שמחוץ למשפחה, מכמה סיבות: חשש לעימות עם נוהגים דתיים וחברתיים המעניקים לגיטימציה לאלימות נגד נשים; פחד מפני קלון חברתי; אמונה שהושרשה בה ולפיה עליה להקריב את עצמה למען אושרם של ילדיה; חשש מפני התגברות הפגיעה הגופנית בה אם תחשוף את הבעיה בפני גורמים חיצוניים. מסיבות אלה ואחרות מעדיפה האישה להאמין כי משפחתה היא מקלטה היחיד, ולקוות כי תקבל ממנה הגנה ותמיכה אל מול בן-הזוג או האח האלים.

כבוד המשפחה הינו פקטור תרבותי המגדיל את הסיכוי של נשים בדואיות להפוך לקורבנות אלימות (Goodwin, 1994). החברות הבדואיות מאופיינות על ידי משפחות מורחבות המתנהלות על פי קודים תרבותיים מסוימים. אי ציות לאותם חוקים נתפסת כהתנהגות הפוגעת בעיקרון כבוד המשפחה וכמביאה בושה ואף להרס שמה הטוב של המשפחה (Abu Zeid, 1996) ומצדיקים את הענשת האישה במגוון דרכים- החל בכליאתה בבית, הכאתה והשפלתה ועד לרציחתה. הנתונים של עמותת "אסיוואסר" מ-2005 מלמדים כי בשנה זו נרצחו 12 נשים ערביות על רקע חילול כבוד המשפחה. מתוך נשים אלו, שלוש הן נשים ערביות מהנגב. משערים שמספר זה גדול אף יותר, אך המידע לגביו אינו ידוע כתוצאה מהעלמת המידע הרלוונטי ושיבושו (אלבדור, 2005). ממחקרים שנערכו על חברות דומות בבלנגלדש, ברזיל, אתיופיה ועוד עלה כי הסיכוי שבנות צעירות ונשים תחוונה אלימות על ידי גבר מהמשפחה, גבוה מהסיכוי שהן יחוו אלימות פיזית או מינית על ידי גברים אחרים (Garcia-Moreno, 2006). במחקרים שבדקו נתונים מהשטח אודות נשים בדואיות ופלסטיניות, נמצא כי ככל שהגבר משכיל יותר או הבת משכילה יותר, כך פוחת הסיכוי שהוא ישתמש כלפיה באלימות מסוגים שונים. בנוסף נמצא כי הסיכוי שגבר מובטל ישתמש באלימות והשפלה כלפי בנותיו גבוה מזה של גבר שעובד, והסיכוי שיהיה שימוש באלימות גברית כלפי נשים גבוה כאשר המשפחה הינה פוליגמית (בשל הקריטריונים הבעייתיים הפסיכולוגיים, המצב הכלכלי, היריבויות בין המשפחות, ההשכלה הנמוכה ועוד) (זבדה, 2005). בנוסף נמצא כי בנות שמתגוררות ביישובים לא מוכרים חשופות לאלימות רבה יותר מבנות

המתגוררות ביישובי קבע, והדבר מוסבר בכך שביישובי הקבע יש פיקוח ועזרה רבים יותר (יסעור-ברקוביץ ולביא, 2002).

חרף העובדה שההפיכה לקורבן של נשים צעירות מציבה אתגר קריטי לחברה הבדואית, נושא זה כמעט ואינו נחקר וככל הידוע, עד היום לא נערך מחקר משמעותי בנושא זה בארץ. אנו מקווים שמחקר זה יהווה מחקר חלוץ שיעודד חוקרים אחרים לחקור נושא זה.

במחקר זה שולבה הפרדיגמה הפוזיטיביסטית, העומדת בבסיס המחקר הכמותני, והפרדיגמה הקונסטרוקטיביסטית, העומדת בבסיס המחקר האיכותני.

הפרדיגמה הפוזיטיביסטית טוענת שהתופעות הנחקרות ניתנות לבידוד מההקשר שבו הן נתונות, וכך אפשר לגלות את החוקיות, הקושרת בין התופעות (בירנבוים, 1993). כמו-כן, המחקר הכמותני עשה שימוש בכלים שהוכחה מהימנותם ומובהקותם, כך שעל-פי הגישה הפוזיטיביסטית ניתן היה להשוות את ממצאי המחקר הנוכחי עם ממצאי מחקרים אחרים. מערך המחקר, בהתאם לגישת המחקר הכמותני, נקבע מראש יחד עם הכלים והמדדים. הנתונים שנאספו בו, היו ברי-מדידה וכימות, ועל-כן הם אפשרו שימוש בסטטיסטיקה הסתברותית (אייזנבך, 2002).

הבחירה בשילוב המתודות נבעה מכך שהמחקר עוסק בתיאור תופעת האלימות כלפי נערות בדואיות, אך גם מעוניין להבין את השלכותיה מבחינת הנערות עצמן. מטרת המחקר ה"איכותני" "איננה להסביר ולנבא, אלא להבין... הבנה פירושה לקשר בין התופעות מבפנים באמצעות חשיפת המשמעות המשותפת להן" (גבע, 1994, ע' 44). ייחודו של המחקר האיכותני, בכך שהוא עוסק בהבנת התופעות, כפי שהן מופיעות בעולם האמיתי ומנקודת המבט של אלו שחוו אותם (שקדי, 2004).

א. מחקר כמותני:

שיטה

המדגם: המדגם כלל 700 נערות בדואיות בנות 14-18 המתגוררות ביישובי קבע ובכפרים הלא מוכרים בנגב, שנבחרו בדגימה אקראית מתוך מאגר הנתונים של היישובים. המדגם מורכב משתי קבוצות:

א. קבוצת המחקר: 350 נערות שלומדות בבית ספר. ההנחה העומדת מאחורי בחירה בבנות שלומדות בבתי ספר היא שבנות אלו מייצגות חתך מסוים בחברה הבדואית. הן מושפעת מהשינויים העוברים על החברה הבדואית (השכלה, חשיפה לתרבות המערבית) ולכן אנו משערים שהן תהיינה חשופות יותר לאלימות פיסית ופסיכולוגית על רקע זה.

ב. קבוצת ביקורת: 350 נערות שאינן לומדות בבית ספר. מידת החשיפה של בנות אלו לתרבות המערבית היא פחותה ביחס למידת החשיפה של הבנות שלומדות בבית הספר ויתכן שהעובדה שהן שומרות על תפקידן המסורתי בחברה הבדואית, גורמת להן להיות חשופות פחות לאלימות פיזית ופסיכולוגית ביחס לבנות שנמצאות במסגרת חינוכית.

כמו כן נבדק השוני באופן תפיסת האלימות של הבנות שאינן לומדות בבתי ספר ביחס לבנות שלומדות בבית הספר.

משתנים בלתי תלויים: משתנים סוציו דמוגרפיים: מצב כלכלי, גיל ההורים וגיל הנערה, מבנה המשפחה (פוליגמי/מונוגמי), מספר ילדים כולל, השכלת ההורים, רמת דתיות, קירבה בין ההורים, מסגרת חינוכית והשכלה וסוג הישוב.

משתנים תלויים: רמת החשיפה לאלימות פיסית ופסיכולוגית, סוג האלימות ותפיסת האלימות.

כלי המחקר:

1. שאלון משתני רקע: שאלון זה ישאל לגבי המשתנים הבלתי תלויים ויכלול שאלות כלליות

על מצבן הסוציו דמוגרפי של הנערות: גיל והשכלת ההורים, גיל הנערה והשכלתה, מבנה משפחתי, מספר נפשות במשפחה, רמת דתיות, מצב כלכלי, מספר הנשים הנשואות לאבי המשפחה, סדר הלידה בו הנערה מצויה במשפחה, מקום המגורים, סוג המבנה בו המשפחה מתגוררת (אבנים, בלוקים, פח, אוהל), מי מבני המשפחה המורחבת גר בבית,

האם ההורים מרוצים מהישגי הלימודים, פעילויות הפנאי, תחביבים, מידת המסורתיות, לומדת/לא לומדת בבית ספר (שאלות אלו מתייחסות למשתנים הבלתי תלויים).

2. חוויית ניצול, אלימות והתעללות: סולם פינקלור (Finkelhor's Scale, 1979). מטרת

סולם זה לבחון באיזו מידה הנערה חוותה ניצול, אלימות והתעללות מצד קרוב משפחה. השאלון מונה 13 פרטים עליו התבקשו הנערות להשיב בסולם של 1 (כלל לא) ועד 5 (במידה רבה). מהימנות אלפא של קרונבך נמצא גבוהה 0.91. סולם זה עבר שינוי והתאמה עבור המחקר הנוכחי.

בתחילה היה רעיון של התייחסות לניצול המיני (sexual abuse), כפי שנעשה בסולם פינקלור (Finkelhor's Scale). אך, מתוך תובנה כי נושא זה רגיש מדי בחברה הבדואית מכדי לשאול לגביו בבתי הספר, ובכך לעורר התנגדות של מנהלי בתי הספר וההורים לעצם קיום המחקר, הוחלט שלא לשאול שאלות העוסקות בעניין הניצול המיני.

3. מדד תפיסת אלימות בני המשפחה כלפי הנערה: PMWI- Psychosocial Maltreatment

of Women Inventory (Tolman, 1989,1995). סולם זה פותח במקור כדי למדוד את מידת האלימות הפסיכולוגית והפיזית שחוות נשים מבני זוגן ומורכב מ- 58 היגדים המחולקים לשני תתי סולמות: (1) שליטה ובידוד ו- (2) רגשי ומילולי. הנשאלות התבקשו לדרג את מידת הסכמתן לכל היגד בסולם של 5 דרגות (1= אף פעם לא ועד 5=תמיד). המהימנות של הסולם נמצאה גבוהה. מדד ההתעללות מסוג שליטה ובידוד נמצא בעל מהימנות גבוהה (אלפא של קרונבך 0.93) וכן מדד ההתעללות הרגשית והמילולית נמצא מהימן גם כן (אלפא של קרונבך 0.93). סולם זה עבר שינוי והתאמה עבור מחקר זה וההיגדים עסקו במקום באלימות כלפי נשים מצד בני זוגן באלימות מצד בני משפחה שונים. ההיגדים חולקו לשלוש קבוצות, כשבכל קבוצה יהיו היגדים המתייחסים לאלימות מצד בני משפחה שונים- אלימות מצד האם, אלימות מצד האב ואלימות מצד האחים. במחקר זה המהימנות של מדד זה היא 0.93 אלפא של קרונבך. מתוך השאלון נעשה שימוש אך ורק ב- 48 היגדים שמתייחסים להיבט השליטה (היגדים מס' 21-29, 31, 48, 54, 56), הבידוד (היגדים מס' 34, 35, 37, 38, 44-42), הרגשי (היגדים מס' 1-4, 13, 16-18, 32, 33, 36, 45, 46, 52-49, 55, 58) והמילולי (היגדים מס' 5, 7, 8, 10-12, 14, 15, 47).

השאלון הותאם עבור מחקר זה וההיגדים עסקו במקום באלימות כלפי נשים מצד בני זוגן באלימות מצד בני משפחה שונים (המילים "בן זוגי" הוחלפו במילים "אחד מבני

משפחת"י). פריט מס' 7 במקום "ביקר אותי על אחזקת הבית" נכתב "ביקר אותי על עזרה בעבודות בית". פריט מס' 37 במקום "דרש שאשאר בבית ואטפל בילדים" נכתב "שאשאר ואטפל בעבודות הבית".

4. מדד תפיסת האלימות: תפיסת אלימות נבחנה באמצעות 20 פריטים, אשר פותחו לצורך המחקר הנוכחי, אשר הציגו למשתתפות מקרי אלימות (לדוגמא: אבי סטר לי, אחי איים על חי). המשתתפות התבקשו להשיב עד כמה בעיניהן מעשים אלו אלימים על שולם של 1 (כלל לא) ועד 5 (בהחלט). מהימנות אלפא של קרונבך נמצאה גבוהה 0.88.

תוצאות

משתני הרקע

במחקר השתתפו 700 נערות, 350 לומדות בבית ספר ו- 350 שאינן לומדות. לוח 1 מציג את משתני הרקע של המשתתפות. מבחן t למדגמים בלתי תלויים הצביע על הבדלי גיל בין הנערות הלומדות לאלו שאינן לומדות כאשר הנערות שאינן לומדות היו מעט מבוגרות יותר מהנערות אשר לומדות. כמו כן נמצאו הבדלים בין הקבוצות מבחינת השכלת האב כך שאבות לנערות אשר לומדות הינם משכילים יותר. בעוד שכ-13% מן האבות בקבוצת הנערות שלא לומדות הינם בעלי השכלה של למעלה מ-12 שנות לימוד, הרי שבקרב האבות של הנערות שלומדות, כ-38% הינם בעלי השכלה של למעלה מ-12 שנות לימוד. יחד עם זאת, לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות מבחינת השכלת האם.

בנוגע לתעסוקת ההורים, לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות מבחינת תעסוקת האב או האם. כמו כן, לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות מבחינת הרכב המשפחה. כך למשל, לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות מבחינת מספר הנשים של האב, מס' האחים והאחיות מאותה אם ביולוגית ומס' האחים והאחיות במשפחה.

הקבוצות נמצאו דומות גם מבחינת המצב הכלכלי. לא נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות מבחינת תפיסת המצב הכלכלי וגם לא מבחינת אחוזי בעלות על הבית.

הקבוצות נבדלו ברמת הדתיות של הנערות ושל משפחותיהן כך שהנערות שלומדות דיווחו על עצמן כדתיות יותר. כך למשל, כ-49% מקרב הנערות שלומדות דיווחו על עצמן כדתיות או דתיות מאוד לעומת רק כ-19% בקרב הנערות שאינן לומדות. בצורה דומה, כ-53% מן הנערות שלומדות דיווחו על משפחותיהן כדתיות או דתיות מאוד לעומת רק כ-23% מקרב הנערות שלא לומדות.

לוח 1 : נתונים סוציו-דמוגרפיים של המשתתפות במחקר

ערך הסטטיסטי	לא לומדות (n=350)	לומדות (n=350)	
T=4.21**	16.56 (1.37)	15.76 (1.25)	גיל (ממוצע וסטיית תקן)
$\chi^2=20.87^{**}$	31.4%	16.8%	השכלת האב ללא השכלה
	34.3%	18.3%	עד 8 שנים
	21.4%	26.7%	8-12 שנים
	8.6%	16.0%	12-15 שנים
	4.3%	22.1%	15 שנים ויותר
$\chi^2=8.89$	40.0%	29.0%	השכלת האם ללא השכלה
	34.3%	25.2%	עד 8 שנים
	17.1%	24.4%	8-12 שנים
	5.7%	10.7%	12-15 שנים
	2.9%	10.7%	15 שנים ויותר
$\chi^2=0.77$	50%	43.5%	תעסוקת האב לא עובד
	50%	56.5%	עובד
$\chi^2=0.02$	80%	80.9%	תעסוקת האם לא עובדת
	20%	19.1%	עובדת
$\chi^2=4.47$	55.7%	67.9%	מס' הנשים של האב 1
	25.7%	22.9%	2
	18.6%	9.2%	3

* p<.05; ** p<.01

לוח 1 : נתונים סוציו-דמוגרפיים של המשתתפות במחקר - המשך

ערך הסטטיסטי	לא לומדות (N=350)	לומדות (N=350)	
T=1.30	7.76 (2.95)	7.20 (2.87)	מס' אחים ואחיות מהאם הביולוגית (ממוצע וסטיית תקן)
T=0.16	12.78 (6.81)	13.02 (7.41)	מס' אחים ואחיות (ממוצע וסטיית תקן)
			מצב כלכלי
$\chi^2=6.69$	12.9%	9.9%	גרוע
	25.7%	13.0%	לא טוב
	42.9%	48.9%	טוב
	11.4%	16.8%	טוב מאוד
	7.1%	11.5%	מצוין
			בעלות על הבית
$\chi^2=3.35$	98.6%	92.4%	כן
	1.4%	7.6%	שכירות
			מידת הדתיות של הנערה
$\chi^2=26.87^{**}$	1.5%	0%	חילונית
	79.4%	51.1%	שמרנית
	7.4%	42.0%	דתייה
	11.8%	6.9%	דתייה מאוד
			מידת הדתיות של משפחת הנערה
$\chi^2=20.40^{**}$	1.4%	0%	חילונית
	74.3%	47.3%	שמרנית
	11.4%	40.5%	דתייה
	12.9%	12.2%	דתייה מאוד

* p<.05; ** p<.01

סדרה של מבחני T למדגמים בלתי תלויים נערכה על מנת לבחון האם יש הבדל בין הנערות שלומדות לאלו שאינן לומדות מבחינת תפיסת חווית האלימות כלפיהן. לוח 2 מציג את הממוצעים, סטיות התקן ומבחני ה-T. מן התוצאות עולה כי לא נמצא הבדל בין הנערות שלומדות לאלו שאינן לומדות מבחינת חווית הניצול, אלימות והתעללות. עם זאת, נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות בתפיסת השליטה והבידוד של הנערות ובאלימות הרגשית והמילולית המכוונת כלפיהן. הממצאים הראו כי דווקא הנערות שאינן לומדות הן אלו אשר נחשפות ליותר אלימות מסוג שליטה ובידוד וכן ליותר אלימות רגשית ומילולית. כמו כן, חשוב לציין כי לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות מבחינת תפיסת האלימות, כך שנערות אשר לומדות אינן נוטות לתפוס את מעשי האלימות בצורה שונה מאלו שאינן לומדות.

לוח 2 : הבדלים בין נערות שלומדות ושאינן לומדות ברמת תפיסת האלימות : ממוצעים, סטיות תקן ומבחני T

ערך הסטטיסטי	לא לומדות (n=350)	לומדות (n=350)	
T=0.23	1.07 (0.23)	1.09 (0.25)	חווית ניצול, אלימות והתעללות (ממוצע וסטיית תקן)
T=3.19**	1.73 (0.78)	1.44 (0.46)	אלימות מסוג שליטה ובידוד (ממוצע וסטיית תקן)
T=2.18*	1.64 (0.73)	1.44 (0.51)	אלימות רגשית ומילולית (ממוצע וסטיית תקן)
T=1.37	4.02 (0.88)	4.21 (0.96)	תפיסת אלימות (ממוצע וסטיית תקן)

* $p < .05$; ** $p < .01$

על מנת לבחון את הקשר שבין לימוד בבית הספר לחווית האלימות בצורה מקיפה נערכה סדרה של ניתוחי רגרסיה. בכל ניתוח, הלימוד בבית הספר וכן משתני הרקע (גיל, השכלת האב, השכלת האם, רמת דתיות ומצב כלכלי) הוכנסו כמשתנים בלתי תלויים ומשתני האלימות הוכנסו כמשתנים תלויים. לוח 3 מציג את המקדמים הסטנדרטיים של ניתוחי הרגרסיה. הממצאים הראו כי הלימוד בבית הספר ומשתני הרקע אינם מנבאים מובהקים לחווית הניצול, אלימות והתעללות. ואף לא לתפיסת האלימות. יחד עם זאת, נמצא כי חווית הלימוד נבאה בצורה מובהקת את חווית ההתעללות של שליטה ובידוד וכן את ההתעללות הרגשית והמילולית מעל ומעבר למשתני הרקע. הממצאים מצביעים על כך שהנערות שאינן לומדות חשופות יותר להתעללות בהשוואה לנערות שלומדות.

משתנה נוסף שנמצא כמנבא מובהק הנו המצב הכלכלי. ככל שהמצב הכלכלי של הנערה היה גרוע יותר, כך היא היתה חשופה ליותר התעללות. לא נמצאו אפקטים מובהקים נוספים.

לוח 3 : לימוד בבית הספר ומשתני הרקע כמנבאים של אלימות : מקדמים סטנדרטיים של ניתוח רגרסיה

תפיסת אלימות	התעללות רגשית ומילולית	התעללות מסוג שליטה ובידוד	חווית ניצול, אלימות והתעללות	
.11	-.14*	-.22**	.01	לומדת בבית-ספר
.06	.06	.04	-.05	גיל
.02	.03	.01	-.10	השכלת האב
.04	.02	.02	.13	השכלת האם
.09	.08	.10	-.06	רמת דתיות
.05	-.23*	-.21**	.06	מצב כלכלי
.041	.087**	.110**	.028	אחוז שונות מוסברת

* $p < .05$; ** $p < .01$

דיון

מניתוח הנתונים, עלה כי הנערות הלומדות הינן בנות לאב משכיל, ומגדירות עצמן כדתיות יותר מהנערות שאינן לומדות. ממצאים אלו תואמים את הספרות הקיימת בתחום, ולפיה ככל שהאב משכיל יותר, כך יש סיכוי רב יותר שביתו תלך לבית הספר (זבדה, 2005).

באופן כללי, רמות החשיפה לאלימות לסוגיה השונים (ניצול, אלימות והתעללות, שליטה ובידוד ואלימות רגשית ומילולית) נמצאו ברמות נמוכות-בינוניות, כאשר חווית ניצול, אלימות והתעללות נמצאה ברמה הנמוכה ביותר ואילו אלימות רגשית ומילולית ואלימות מסוג שליטה ובידוד נמצאו ברמות גבוהות יותר.

עם זאת, בניגוד להשערות המחקר לפיהן שוער כי הנערות הלומדות יהיו חשופות יותר לאלימות פיזית ופסיכולוגית לעומת הנערות שאינן לומדות, נמצא כי אין הבדל בתפיסת חווית הניצול, האלימות והתעללות בין שתי הקבוצות, כלומר תפיסת האלימות אינה שונה בין שתי הקבוצות, ונערות שנמצאו בביתן כל שעות היום ונערות שיוצאות ללימודים בבית הספר, תופסות את האלימות המופעלת נגדן בצורה דומה. ממצא זה יכול אולי להצביע על כך שנערה שיוצאת ללימודים בתיכון (בניגוד ללימודים באוניברסיטה), עדיין נמצאת תחת שליטה משמעותית של האב והגברים במשפחה, כך שמצבה אינו שונה בהרבה מהנערה אשר נמצאת כל היום בביתה ועוסקת בעבודות הבית. עצם העובדה כי יש עליהן השגחה בכל צעד ושעל (גם בדרך לבית הספר), אינה מותירה לנערות הלומדות חופש החלטה או ביטוי לרצונן החופשי. מחקר שנערך על נשים בדואיות שלומדות במוסדות להשכלה גבוהה, העלה כי נשים אלו מרגישות כי הן פורצות דרך בנושא השכלתה והתפתחותה של האישה הבדואית, ועם זאת הן אינן מעוניינות לקרוא תיגר על החברה הבדואית ועל הסדר הקיים על מנת שלא לערער את הנורמות בשבט ולשמר את ההישגים שהגיעו אליהם (קאסם, 2002). אם כן, מתברר כי הנשים הבדואיות הלומדות (אפילו בלימודים גבוהים) עדיין נאלצות לעמוד תחת ההשגחה הקפדנית של אבות ואחים, ועצם לימודיהן אינו מאפשר להן חופש החלטה, גם לא בענייני נישואין או עבודה (פסטה-שוברט, 2005). מתוך כך ניתן להבין מדוע תפיסת השליטה והבידוד אינה שונה בקרב הנערות שמורשות לצאת ללימודים ובקרב הנערות שנשרו מלימודים.

עוד נמצא במחקר כי החשיפה לאלומות מסוג שליטה ובידוד ולאלימות רגשית ומילולית, גבוה בקרב הנערות שאינן לומדות לעומת הנערות הלומדות. ממצא זה הפוך לממצא ששוער בראשית המחקר, ולפיו היתה ציפייה למצוא חשיפה רבה יותר לאלומות מסוגים שונים דווקא אצל הנערות הלומדות, בשל חשיפתן הרבה יותר למודרניזציה ויציאה מהבית. הממצא במחקר מציג את תמונה ולפיה דווקא נערות שנשארות בבית חשופות יותר לאלומות מסוג שליטה ובידוד ואלומות רגשית ומילולית. ניתן להסביר ממצא זה בכך, שדווקא בנות אלו שנשארות בבית כתוצאה מתפיסתן של האב (או הגברים במשפחה) לגבי החובה של אישה צעירה להישאר בביתה ולשמור על טוהר המשפחה, הן אלו שסובלות משליטה רבה יותר והגבלה על התנועה. נערות צעירות אלו נשארות בביתן בדיוק בשל התפיסה המסורתית שנשים צריכות להישאר בביתן, והציות והכפיפות שנדרשת מהן לסמכות הגברית הינם מוחלטים (צביקל וברק, 2001). באופן כללי, טווחי המרחב שבהם יכולה לנוע האישה הבדואית הינם מוגבלים, כאשר ילדות מקבלות חופש תנועה רחב יחסית (למשל אפשרות לבקר חברות או בנות משפחה בחלק מהשבטים), אך כאשר הן מתבגרות הן מוגבלות יותר ויותר לגבי יציאתן מהבית (טל, 1994). לכן, ניתן להסביר ממצא זה בכך שדווקא הנערות שאינן לומדות, הינן בדרך כלל ממשפחות יותר מסורתיות, בהן האב פחות משכיל ולא מעוניין שבתו תתקדם בלימודים או שתעסוק במלאכות שאינן מיועדות לנשים. לפיכך, ממצא זה דווקא מראה על מצבן הקשה יותר של בנות צעירות שנשרו מהלימודים כתוצאה מלחץ הגברים במשפחה, משום שדווקא משפחות אלו פחות פתוחות לקבל את הקדמה והמודרניזציה, ולכן הבנות הצעירות חשופות לרמות אלימות גבוהות יותר.

ניתוחי רגרסיה שנערכו על מנת לנבא את האלימות אליה חשופות הנערות הלומדות והלא-לומדות, כללו את המשתנים הבאים: לומדת בבית הספר (כן/לא), גיל, השכלת האב, השכלת האם, רמת דתיות ומצב כלכלי. המודל הראשון בחן את השפעת הפרמטרים השונים על חווית הניצול, האלימות וההתעללות – מודל זה אינו מובהק, ולא ניתן להסיק ממנו לגבי כלל האוכלוסייה.

המודל השני בחן את ההשפעה של הפרמטרים השונים על ההתעללות מסוג שליטה ובידוד – מודל זה הינו מובהק, והמשתנים המסבירים שנמצאו הם: האם הנערה לומדת בבית הספר (השפעה שלילית) ומצב כלכלי (השפעה שלילית). מניתוח מודל זה ניתן להסיק כי עצם הלימודים של הנערה בבית הספר משפיעים על כך שתחוה פחות התעללות מסוג שליטה ובידוד, כך גם המצב

הכלכלי – ככל שהמצב הכלכלי טוב יותר, כך יש סיכוי נמוך יותר שהנערה תחווה אלימות מסוג שליטה ובידוד. כפי שהוסבר קודם, ממצאים אלו מוכיחים כי עצם יציאתה של הנערה ללימודים תורמת לכך שהיא חווה פחות אלימות מסוג שליטה ובידוד, והעובדה כי המצב הכלכלי בבית טוב יותר, מאפשרת לנערה לבלות חלק מהזמן בין כותלי בית הספר ודורשים ממנה פחות לעבוד בעבודות הבית השונות. ממצא זה הינו חשוב ביותר מכיוון שהוא מסביר בדומה למחקרים אחרים שנערכו אודות השכלת האישה הבדואית, שהשכלה תורמת לרווחתן של הנשים ולהפחתת השוליות שלהן בחברה הבדואית (קאסם, 2002; פסטה-שוברט, 2005), כמובן שהעובדה שהנערה יוצאת מן הבית באופן סדיר ללימודים (גם אם בהשגחה ובליוי נשים אחרות) תורמת להרגשת העצמאות שלה ולכך שאינה חווה התעללות שקשורה לבידוד ושליטה, וזאת משום שחלק מהיום היא נמצאת עם קבוצת השווים, תחת פיקוחם של מבוגרים שאינם הוריה, ולכן מרגישה פחות את עול השליטה והבידוד של הגברים במשפחה.

המודל השלישי בחן את ההשפעה של הפרמטרים השונים על התעללות רגשית ומילולית. מודל זה נמצא מובהק, וניתן להסיק ממנו לגבי אוכלוסיית הנערות הבדואיות בנגב. המשתנים המסבירים שנמצאו במודל זה הינם: האם הנערה לומדת בבית ספר (השפעה שלילית) והמצב הכלכלי (השפעה שלילית). כלומר, נערות שלומדות בבית ספר נחשפות פחות לאלימות רגשית ומילולית, לעומת נערות שנשרו מבית הספר. כמו כן, המצב הכלכלי משפיע על החשיפה לאלימות, וככל שהנערה חיה במשפחה בעלת קשיים כלכליים רבים יותר, כך גדלים הסיכויים שהיא תחווה התעללות רגשית ומילולית. מניתוח ממצאי המודל ניתן להסיק, בדומה למודל השני, כי היציאה לבית הספר הינה בעלת השפעה חיובית על הפחתת ההיחשפות של הנערה לאלימות רגשית ומילולית. ייתכן שהדבר נובע מהפרט הטכני שהיא נמצאת פחות שעות בבית, ולכן נתקלת פחות בגברים מהמשפחה. ניתן להסביר זאת גם בהקשר ההשכלה – נערות שיוצאות ללימודים הינן עצמאיות יותר, עסוקות גם במטלות הקשורות ללימודים ולא רק מטלות ביתיות-נשיות מסורתיות, ולכן חשופות פחות לרמות אלימות גבוהות.

המשתנה המסביר השני בשני המודלים המובהקים הינו המצב הכלכלי (בעל משקל כפול מהלימוד בבית הספר בהשפעתו על רמת ההתעללות הרגשית והמילולית, ובעל משקל זהה בהשפעתו ללימוד בבית הספר על רמת ההתעללות מסוג שליטה ובידוד), וכך מתברר שנערות החיות במצוקה כלכלית חשופות הרבה יותר לאלימות רגשית ומילולית מנערות שחיות במצב כלכלי טוב יותר.

מתברר, אם כן, שהמצב הכלכלי הינו המשתנה המשפיע באופן החזק ביותר על החשיפה לאלימות והתעללות בקרב אוכלוסיית הנערות הבדואיות בנגב. ההשפעה השלילית של המצב הכלכלי על האלימות כלפי ילדים ונשים מגובה בספרות ענפה הקיימת לגבי אלימות כלפי ילדים צעירים במשפחות מצוקה ועוני (למשל: Patrick et al., 2008 ; Catani et al., 2008).

המודל הרביעי בחן את ההבדל בתפיסת האלימות, אך לא נמצא מובהק.

ב. מחקר איכותני:

שיטה

בעקבות הממצאים שעלו מהמחקר הכמותני מצאנו לנכון לערוך ראיונות עומק עם חלק ממשתתפות המחקר. ראיונות אלו נועדו בכדי שנוכל להבין טוב יותר את תחושותיהן ותפיסותיהן של המשתתפות, להבין את כאבן ולשמוע את הסיפורים שמאחורי המספרים מעוררי הדאגה שהתגלו בחלק הכמותני.

המדגם: נערכו ראיונות עומק עם 20 נערות: 10 נערות שלומדות בבית הספר ו-10 נערות מקבוצת הביקורת שאינן לומדות בבית הספר. הנערות נדגמו מתוך המדגם שבוצע בחלקו הכמותני של המחקר. בראיונות הושם דגש מיוחד על תפיסת הבנות את האלימות.

כלים: ראיונות העומק שנערכו היו ראיונות חצי מובנים. הראיונות נערכו לאחר איסוף הנתונים הכמותניים וניתוחם, כך ששאלות הראיון כללו שאלות ותהיות שעלו מתוך החומר שנאסף בחלק הכמותני. הראיונות נערכו בבתיהן של המראיינות, כאשר נעשו מאמצים, במידת האפשר, לראיין את המשתתפות בחדר או אזור מבודד יותר של הבית כך שהן יחושו בנוח ושהראיון לא יופרע. השאלות שנשאלו בראיון נועדו להקיף את מכלול התחושות והחוויית של הנערות בתוך התא המשפחתי בו הן חיות.

ניתוח: על-מנת לנתח את הנתונים שהתקבלו נעזרנו בשתי שיטות אותן הציעו בן-דוד ולביא (Ben-David and Lavee, 1994). ראשית, החומר שהתקבל מהראיונות נקרא בקפדנות ועובד בכדי למצוא נושאים משותפים ודפוסי התנהגות החוזרים על עצמם בקרב המשתתפים. בשלב השני של הניתוח כל הנתונים הושו זה לזה. מתוך הניתוח נתאר את השונה והדומה במצוקות האישיות והשקפותיהם של המשתתפים, ונגזור מתוכם קטגוריות מייצגות (Glasser and Strauss, 1967).

תוצאות

מעשרת הראיונות שנערכו עם הבנות הלומדות עלה כי גודל המשפחה נע בין 4-9 ילדים למשפחה גרעינית. 3 נערות מתוך ה- 10 ציינו שאביהן נשוי ליותר מאישה אחת. מתוך עשרת הראיונות שנערכו עם הנערות שאינן לומדות עלה כי גודל המשפחה נע בין 6-13 ילדים למשפחה, כאשר 5 מתוך 10 ציינו שאביהן נשוי ליותר מאישה אחת. מתוך נתוני רקע אלו, ניתן לראות כי מספר הילדים גבוה יותר במשפחות בהן הבנות נשרו מלימודים. ממצא זה נתמך גם בחלק הכמותני שבו נמצא כי ממוצע מספר האחים והאחיות מהאם מייצג מגמה של מספר גבוה יותר של ילדים בקרב המשפחות של הנערות שאינן לומדות. מתוך הראיונות עלו מספר תימות מרכזיות, אשר עליהן ייסוב הדיון הבא. הנושאים המרכזיים שעלו מן הראיונות הם:

- היחסים בין הנערה להוריה – אב, אם וגברים אחרים במשפחה
- התייחסות המשפחה והנערה לגבי חופש הבעת דעתה
- התייחסות המשפחה לגבי שימוש באינטרנט
- שביעות רצון מהחיים
- רצון לשינוי

ההתייחסות לאינטרנט:

נערות לומדות:

נערה בכיתה י"א על היחס של אביה לכך שקרובי משפחתה הגברים טענו שאסור שתגלוש באינטרנט: "אבא תמיד עומד לצידו... זה הבת שלי, אל תתערבו בחייה, אני לא מתערב בחיים של הבנות שלכם".

נערה בכיתה י"א על היחס של אחיה לכך שהיא השתמשה במסנג'ר: "הוא הרביץ לי ואיים עליי בסכין..."

מן הניתוח עלה כי נושא האינטרנט הוזכר רק בקרב הנערות הלומדות, ובהקשר זה הבנות העידו כי הגברים במשפחה אינם מרוצים מכך שהן נחשפות לתכנים באינטרנט וזאת בשל החשש כי תכנים אלו עלולים להוביל לקשרים רומנטיים ולהתנהגויות נוספות שאינן מקובלות מבחינה תרבותית ודתית בחברה הבדואית.

ההתייחסות להבעת דעה :

נערות לומדות :

נערה בכיתה ט' על הבעת דעה : "אפילו שבא לך לדבר אל תדברי, תתעסקי במשהו אחר, ומועדף מהתחלה לא לשבת שם..."

נערה בכיתה י"א על הבעת דעה : "אני בת ובת לא צריכה להתערב בכל דבר...לפעמים שאני מביעה את הדעה שלי אומרים לי מאיפה הבאת את הדברים האלה...אני עוברת חקירה".
נערה בכיתה י"א : "אני תמיד מביעה את הדעה שלי...הם אומרים לי שאני בת ושלא אתערב בדברים שלהם".

נערה בכיתה י"א : "אני נזהרת מהתחלה שלא אכנס לעניינים שלא אגרום לבעיה עם אבא...למשל שאבא שלי התחתן שנית, אני לא הסכמתי אבל לא העזתי להגיד".

נערה בכיתה י"ב : "מול אימא ואחיות שלי אני מסבירה הכל, צוחקת איתן, מדברות יחד...למשל אחד האחים שלי שמע אותי מדברת עם אחותי על תכניות בטלוויזיה...אמר לי שתכניות כאלו מקלקלות את החברה, במיוחד את הבנות..."

נערות שאינן לומדות :

נערה בת 18 : "...אם הדבר קשור לבית או למשפחה אני מביעה את דעתי תמיד... לא מביעה דעתי בדברים שקשורים לאבא..יודעת שאבא לא ישתכנע... מעדיפה לשתוק ולא לדבר..."
נערה בת 17 : "ההורים שלי משתפים אותי בהתלבטויות שלהם, למשל שאבא רצה לקנות רכב..שאל אותי איזה צבע... אין משהו ספציפי שאסור לי להגיד את הדעה שלי, אבל יש מצבים שאני עצמי מעדיפה לא להתערב...בעיות של אבא עם המשפחה המורחבת... למשל לא מזמן הוא רב עם דוד שלי כי דודי רצה שאני אתחתן עם בנו ואבא סרב והסכים לחתן אותי...לארוסי עכשיו".

נערה בת 15 : "...אין מישהו שישמע את הדעה שלי אפילו... ואם אני אביע את דעתי מה זה ישנה במצב..."

נערה בת 18: "...כשהמצב מאפשר אני כן מביעה את הדעה שלי...אם נגיד שאבא מדבר במשהו בקשר לעבודה שלו, אני לא רואה שישנו צורך להביע את הדעה שלי..."

מן הדברים עולה כי הנערות אינן נוהגות להביע את דעתן בפומבי, גם אם הן לומדות וגם אם לא. הנושאים שעליהן הן בשום אופן לא מדברות קשורים לגברים במשפחה או לאבא, כולל החלטות לגבי הנישואין שלהן עצמן – שהוא נושא לגביו מחליטות הדמויות הגבריות במשפחה באופן בלעדי, והנושאים עליהם חלקן מביעות את דעתן קשורים רק לתחזוקת הבית או לנשים אחרות במשפחה (אחיות, אימא וכד'). ניתן לראות כי חלק מהבנות הלומדות כן מביעות דעה לפעמים בנושאים שאינם מקובלים כנושאים שמותר לנשים להביע לגביהם את דעתן, אבל אז הן מושתקות בידי הגברים ונאלצות לחזור למצב ההתחלתי בו לנשים אין זכות הבעת דעה.

היחסים עם האבא והאחים:

נערות לומדות:

נערה בכיתה י"א: "אבא שלי תמיד עומד לצידי ונותן לי את החופש להגיד ולעשות מה שאני רוצה...דודים שלי רוצים שאלבש לבוש מסורתי...מתנגדים שאני יוצאת לטיולים..."

נערה בכיתה ט': "אחים שלי רוצים שאני אכין להם אוכל או אגהץ בגדים ואני מסרבת...הם צועקים עליי...אבא אומר להם שאסור להם לצעוק עליי... אני אומרת לו שלא רציתי לעשות את זה כי אני עסוקה בלימודים ולא רוצה לבזבז זמן..."

נערה בכיתה ט': "אבא שלי תמיד משתף אותי בשיחה... אחים שלי אומרים תסתמי את הפה, רק את חושבת שאת מבינה"

נערה בכיתה ט': "הפעם היחידה שביקרתי אצל חברה זה שאח שלה נפטר... אח שלי כמעט הרביץ לי ונכנסתי לחדר ונעלתי את הדלת עד שאבא שלי חזר."

נערה בכיתה י"א: "ביקשתי מאבא שלי ללכת עם הכיתה לטיול בצפון שהיינו אמורים לישון שם...הוא אמר אצלנו הבנות לא ישנות מחוץ לבית."

נערה בכיתה י': "היחסים של עם אבא טובים יותר, כי אנחנו דומים יותר. אני ואבא שחורים ואימא לא, אני ואבא דתיים יותר מאימא שלי"

נערה בכיתה י"א: "אני סבלתי מזה שהדודים שלי התערבו ולא רצו שאני אמשיך בלימודים, ושאבא לא הסכים להתערבות שלהם, הם לחצו על אבא.. אני צריכה ללבוש מטפחת ולבוש ארוך."

נערה בכיתה י"ב: "אבא שלי יותר מפעם אחת ביקש שאשב בבית ולא אלך לבי"ס, כי לדעתו אני בחורה גדולה ואסור שאצא מהבית... כל פעם אני מחפשת מישהו אחר שישכנע אותי... אבל הוא אמר שאני אשכח מלהמשיך לימודים אחרי כיתה י"ב".

נערות שאינן לומדות:

נערה בת 18: "...אבא לא הסכים ואמר לי שאני כבר גדולה ואסור לי לצאת מהבית, מה האנשים יגידו... אפילו הטלוויזיה בבית זה מוגבל, שאבא בבית הוא לרוב צופה בחדשות... ואני מעדיפה ללכת לישון במקום לצפות בהם..."

נערה בת 17: "...אני שבחרתי, אבא ניסע לשכנע אותי לחזור [לביה"ס] ואני לא רציתי, אני אוהבת את העבודות של הבית, אני עושה אותן בתענוג רב... אפילו אבא קנה לי ספרים של בישול עוגיות... גם אבא תמיד אומר לי אני לא יודע מה נעשה אחרי שאת תתחתני... גם אני לא רציתי להתחתן עם בן דודי, כאילו הדעה שלי כמו הדעה של אבא, לכן לא התערבתי, אם המצב היה הפוך – הייתי שוקלת להתערב".

נערה בת 15: "...אבא כל היום בחוץ, ואם הוא מגיע הוא רב עם אימא ויוצא עוד פעם... להורים לא היה כסף לקנות כל מה שאנחנו צריכים לכן אבא הוציא אותי... נשארתי בבית לעזור לאימא..."

נערה בת 18: "...עם אבא ואחים שלי הקשר הינו טוב מאוד, כולם מכבדים אותי ואני מכבדת אותם... אני חושבת שהאדם הוא שמשפיע על התייחסות האחרים אליו..."

באשר ליחסים עם האבא, ניכרת מגמה מעורבת בקרב הנערות. נראה כי העובדה שהן לומדות או לא לומדות לא משפיעה באופן משמעותי על היחסים עם האבא, ובעוד שיש נערות לומדות שהיחסים שלהן עם האבא אינם פתוחים, ואביהן הוא זה שתומך בהן בהקשר הלימודי או בהקשר של גברים אחרים במשפחה, אז היחסים בינו לבין ביתו טובים מאוד. הוא הדבר גם בקרב הנערות שאינן לומדות – יש נערות שמקבלות יחס טוב מאביהן, ולכן מרגישות טוב ומרוצות ממצבן. באופן כללי ניתן לראות כי אם האב מכבד את ביתו ומאפשר לה חופש הבעת דעה ומתייחס אליה כשווה בין שווים, אזי העובדה שהיא בבית ספר או לא, אינה משמעותית.

היחסים עם האימא :

נערות לומדות :

נערה בכיתה י"א : "אימא שלי התחתנה בגיל צעיר וחושבת שכולנו צריכות להתחתן בגיל צעיר

כמוה"

נערה בכיתה י"א : "אני ואימא תמיד מתווכחות על הלבוש שלי, אני תמיד מודדת בערב מה אלבש למחרת...אימא אומרת לי ...מה את צריכה את תערוכת האופנה שאת עושה, אני רואה

שביה"ס רק מקלקל את הבנות..."

נערה בכיתה ט': "אימא לא תמיד שומעת לי... עונה לי בקצרה או מתעלמת...תלכי לנקות את

המטבח"

נערה בכיתה ט': "תמיד אני ואימא מתווכחות על הלבוש שלי... לכן אני אוהבת לקנות בגדים עם

אבא... אז אני מרגישה במרכז העניינים..."

נערה בכיתה י': "אימא תמיד שאני מדברת איתה, אומרת לי שיש לה כאב ראש, תפסיקי

לדבר."

נערה בכיתה י': "למשל שלבשתי מטפחת אימא לא רצתה שאני אלבש..זה יכריח אותה להתלבש כמוני... רבנו בגלל טבעת, אני שמתי טבעת...אנשים חשבו שאני מאורסת...אימא לא

הרשתה לי לצאת עם הטבעת..."

נערות שאינן לומדות :

נערה בת 18 : "אני רוצה להיות יותר עצמאית...עם אימא אנחנו כן מדברות [על עצמאות] אבל

היא מתעלמת מזה..."

נערה בת 17 : "...כמעט כל שבוע יוצאים אני ואימא לעשות קניות ולהכין את עצמי לחתונה...

אימא תמיד מתייעצת איתי בכל דבר, אפילו בלבוש שלה"

נערה בת 14 : "אימא בעבודה תמיד מכבדת את הדעה שלי ואפילו מבקשת אותה...בסוף הגענו

אני ואימא להחלטה שאני אעזוב את בית הספר ואלמד ספרות ואעבוד עם אימא..."

בהקשר ליחסים עם האימא, ניכר כי הנערות הלומדות נמצאות בקונפליקט תמידי עם האימהות שלהן. האימהות מנסות לשמר את התרבות המסורתית, שהנערות יתלבשו באופן מסורתי וכדי, והבנות מעדיפות לקנות בגדים אחרים ולדבר על תכניות טלוויזיה וכד'. הנערות שאינן לומדות

נמצאות בקשר טוב יותר עם האימא, נעזרות בה, עובדות איתה בעבודות הבית ומשתפות אותה בדעתן.

שביעות רצון מהחיים:

נערות לומדות:

נערה בכיתה י"א: "אפילו חברות שלי אומרות הלוואי שאנחנו חיות את החיים שלך...למה הכל

מגיע לבנים ולבנות לא"

נערה בכיתה ט': "אבא שלי עושה את הכל על מנת ללמד אותנו ולהבטיח לנו עתיד טוב...רוצה

שאני אלמד משהו מתחום הרפואה..."

נערה בכיתה ט': "הייתי מעדיפה שנהיה יותר קרובים למשפחה שלנו, שיהיו לי חברות לדבר

איתן, כי רוב הזמן אני מבלה בבית לבד עם האחרים שלי..."

נערה בכיתה י"א: "אני חייבת להיות מרוצה מהחיים בשביל להמשיך לחיות (בוכה)..."

נערה בכיתה י"א: "יחסית ליישובי הקבע אנחנו לא חיים, ביישובים שלנו אין כלום..."

נערה בכיתה ט': " מבחינה חומרית לא חסר לי כלום...אבל מבחינה נפשית החיים שלי חונקים

ומשעממים, אין לי חופש כמו לחברות שלי...אני מתה ללכת לעבוד בחופשות...למימוש

הפוטנציאל שלי...אבא צעק עליי "אני לא רוצה לשמוע את הדברים האלה יותר..."

נערה בכיתה י"א: "אני רוצה יותר חופשיות, למשל שאלך לטיולים עם הכיתה שלי, שאשתתף

בפרויקטים בבית"ס..."

נערה בכיתה י': "הדבר שמפריע לי זה שהכול יש לאח שלי... מאחר וזה ברור ומקובל לכולם,

אבל אני כל צעד נחשב עליי..."

נערה בכיתה י"ב: "אני עושה כל מה שבא לי... הולכת עם החברות שלי.. קונה מה שבא לי... יש

לי את החופשיות שלי..."

נערה בכיתה י"ב: "בכלל לא...אני רואה אחים שלי עושים כל מה שבא להם, ואני לא יכולה

לעשות כלום...הייתי משנה המין שלי מנקבה לזכר, כי רוב הבנות בחברה שלנו כמעט ואין להם

חופשיות בכלל ללכת אפילו לאוניברסיטה... זה סיפור גדול שכל המשפחה צריכה להסכים..."

נערות שאינן לומדות :

נערה בת 18 : "אני חיה בשעמום מוחלט, אני מרגישה שאני לא חיה... כל יום אני עושה אותם דברים... כל דבר אצלנו אסור לבנות, אפילו מה שאלוהים הרשה לנו, החברה לא מרשה, כמו הלימודים, בחירה בחתן, לדבר באופן חופשי..."

נערה בת 17 : "אין מה לסבול בבית הספר, אני לא רציתי להמשיך בלימודים... אני קמה בבוקר ועוזרת לאימא בעבודות הבית, ואחר כך יושבת מול הטלוויזיה צופה בסרטים וסדרות... אחר כך מכינה ארוחת צהרים..."

נערה בת 15 : "זה בכלל לא טוב לחיות בבית שמונה 15 נפשות שההכנסה שלהם לא מספיקה להם למזון הכי בסיסי, יום יש לנו חשמל ושבועיים לא... ההורים תמיד רבים... אני לא יכולה לבקש מההורים... התגובה [היא] אין כסף..."

נערה בת 18 : "יש לי משפחה חמה ואוהבת, העתיד שלי מובטח, כל מה שאני רוצה אני מקבלת ואין משהו שחסר לי..."

מבחינת שביעות הרצון מהחיים נראה כי המגמה מעורבת, ומושפעת ישירות מהתייחסות ההורים לנערה. גם נערות לומדות וגם נערות שאינן לומדות ציינו את יחס המשפחה כגורם משמעותי לשביעות הרצון מהחיים.

רצון לשינוי :

נערות לומדות :

נערה בכיתה י"א : "אני רוצה בחברה... שיהיה יותר חופש לבנות, שילכו לטיולים, שילמדו, אפילו להגיע ללימודים אקדמאיים..."

נערה בכיתה ט' : "הייתי מעדיפה שתהיה [פה] בת בגיל שלי שאני והיא נשב ונדבר ביחד..."
נערה בכיתה י"א : "הייתי משנה את העולם כולו, במיוחד החשיבה של ההורים שלי, אני רוצה שהם ישתנו ויתפתחו. כל העולם מתפתח ורק הם עומדים במקומם".

נערה בכיתה י"א : "אני רוצה יותר חופשיות, למשל שאני אלך לטיולים של ביה"ס... שנה שעברה בנות כיתתי השתתפו בפרויקט שכלל תלמידי חו"ל... אפילו לא ביקשתי מאבא, כי המשתתפים נסעו לחו"ל לחודש שלם, ואני יודעת שאין לי סיכוי..."

נערה בכיתה י"ב : "לשנות נקודת מבט לאישה או הבחורה שלומדת או עובדת, מכיוון שאימא שלי סבלה מזה ובסוף נאלצה לוותר על העבודה שלה..."

נערות שאינן לומדות :

נערה בת 18 : " ...ואני לא רואה בידיים שלי מה לעשות כדי לשנות, אני שותקת ומחכה לעתיד בתקווה שיהיה יותר טוב, ושהחתן שלי לא יהיה במחשבות של אבא שהכול אסור, האנשים הגיעו לירח ואנו מתווכחים רבות כדי ללכת לשוק או לבקר אצל סבתא".

נערה בת 15 : "הייתי משנה את כל חיי, זה בכלל לא הכי טוב לחיות בבית... שההכנסה שלהם לא מספיקה למזון הכי בסיסי... שאני אתחתן לא יהיה לי יותר מילד אחד או שניים..."

נערה בת 18 : "הייתי משנה את המסורת בחברה הבדואית שהבחורה חייבת להתחתן בתוך המשפחה..."

באשר לרצון לשינוי, אצל כל הבנות ניכר ייאוש מאורח החיים שלהן, בעיקר בגלל שאינן חופשיות לצאת מהבית, או להתחתן עם מי שהן רוצות. הנערות הלומדות בחרו בשאיפות רחבות כמו לימודים אקדמיים, טיולים לחו"ל, עבודה מחוץ לבית; הנערות שאינן לומדות התייחסו יותר להיבטים יומיומיים של החיים, כגון: ביקור בשוק, מצוקה כלכלית ונישואין.

דיון

החלק האיכותני במחקר זה נועד לשפר את יכולת ההבנה והפרשנות של הממצאים שנמצאו בחלק הכמותני במחקר. בעוד החלק הכמותני סייע מנקודת מבט כוללת ומקיפה על שתי האוכלוסיות, המחקר האיכותני מסייע להבין לעומק את הדברים שנמצאו משמעותיים בחלק הכמותני. יש לציין כי החלק האיכותני אכן משלים את התמונה ומספק הסברים מעמיקים ורלוונטיים לממצאים שהוצגו בחלק הכמותני.

ראשית, המבנה והגודל של המשפחות שונה בקרב שתי האוכלוסיות. מהראיונות שנערכו עם הנערות, עלה כי גודל המשפחה שונה בין הנערות הלומדות לבין הנערות שאינן לומדות, כאשר המשפחות של הנערות הלומדות הינן משפחות עם מספר מועט של ילדים לעומת משפחותיהן של הנערות שאינן לומדות. לא נמצאה התייחסות שלילית של הנערות הלומדות באשר לגודל המשפחה או לעומס המוטל עליהן בעבודות הבית המיועדות לנשים, אך בקרב הנערות שאינן לומדות הייתה התייחסות לגודל המשפחה ולכך שהדבר מעיק על ההתנהלות בבית הן מבחינה כלכלית והן מבחינה משפחתית.

שנית, באשר להשערות המחקר – החלק האיכותני מספק חיזוק לממצאים שהוצגו בחלק הכמותני, ולפיהם דווקא הנערות שאינן לומדות חשופות יותר לאלימות מסוגים שונים, בניגוד להשערת המחקר. אם כן, גם מן הראיונות עלה כי הנערות הלומדות חופשיות יותר בהבעת דעה, ביציאה מן הבית ובהיבטים נוספים של החיים. כלומר, היציאה ללימודים משפיעה באופן חיובי על ההתייחסות של הגברים במשפחה לנערה ולאורח חייה. להלן תוצג פרשנות מפורטת לממצאים לפי התחומים הבולטים שנותחו:

- ההתייחסות לאינטרנט: האינטרנט הוזכר רק על ידי חלק מהנערות הלומדות, ואילו בקרב הנערות שאינן לומדות לא הייתה כלל התייחסות לאינטרנט. יש לציין כי הנערות שהזכירו את השימוש באינטרנט, הזכירו זאת בהקשר שלילי, ולפיו הגברים במשפחה אינם שבעי רצון מכך שהן נחשפות לציטים או תכנים אחרים באינטרנט. גריביע ואלכסנדר (2004) ערכו מחקר על שימוש בציטים בקרב בני נוער בחברה הבדואית. ממצאיהם העלו כי הציטים תורמים לכך שבני הנוער יכולים להביע את דעתם באופן חופשי ועל נושאים שאינם מקובלים (כגון יחסים בין המיניים). לפי ממצאים אלו ניתן

להסיק כי הגברים במשפחה מרגישים שעליהם למנוע את "יציאתה לתרבות רעה" של הבת או האחות באמצעות האינטרנט.

- ההתייחסות להבעת דעה: נושא זה קיבל התייחסות רחבה ומשמעותית מאוד בקרב כל הנערות. כולן מביעות תסכול עמוק ותחושת החמצה על כך שאינן יכולות להביע דעתן בפומבי בבית ליד גברים, בנוסף הן טוענות שאינן מעוניינות לגרום לבעיות עם האבא ולכן מעדיפות לשתוק. עם זאת, בהתייחסות להבעת הדעה בבית בפני האב או האחים, ניכרת מגמה בקרב הנערות הלומדות להביע את דעתן גם אם הגברים אינם חושבים שהן צריכות לעשות זאת, אבל גם הן מסייגות זאת בחרטה לאחר מעשה, בגלל התנכלויות של הגברים כתוצאה מהבעת הדעה, ובכך שאינן צריכות באופן טבעי להביע דעתן, שזה לא תפקידה של אישה. חוסר הלגיטימציה להביע דעה הינו כוללני לכל תחומי החיים, החל מהשאלה באיזו תכנית יצפו בטלוויזיה בבית ועד לשאלה עם מי תתחתן הנערה. בשום תחום היא אינה מורשית להביע דעה. התחום היחידי בו מותר לה להביע את דעתה ולהתבטא באופן חופשי הוא ענייני הבית וכל הקשור לתפקיד מסורתי של הנשים (אפייה, סידור הבית וכד'), כמוכן הנערות (ללא הבדל משמעותי בין הלומדות ושאינן לומדות) ציינו כי בחברת נשים אחרות הן מספרות סיפורים, צוחקות ומשתפות בדעות על נושאים נשיים שונים.

- היחסים עם האבא והאחים: בהקשר זה לא ניכרת מגמה ברורה של הבדל בין הנערות הלומדות והלא-לומדות. התמונה הכללית שהתקבלה הינה אינדיבידואלית כל נערה, ותלויה ביחסים שלה עם אביה. יש נערות שצינו שהיחס של אביהן אליהן הינו חם, מזמין ואבהי, ולכן הן מרגישות רצויות ואהובות, מביעות את דעתן ומתבטאות בחופשיות לגבי רצונן לעשות דברים שונים ומקבלות לכך תמיכה מהאבא (למשל ללמוד בבית ספר מקצועי במקום בבית הספר הרגיל או ללכת לקנות בגדים במקום מסוים). נערות אלו גם זוכות להגנתו של האב עליהן מפני גברים אחרים במשפחה, בעיקר מהאחים אשר מעוניינים שהנערה תמשיך בתפקידיה המסורתיים (למשל שתשרת אותם או שתפסיק ללמוד). לעומתן יש נערות שהיחס שלהן עם האבא אינו טוב בשל סיבות שונות (כגון אישה נוספת או מצב כלכלי גרוע), ולכן הן אינן קרובות אליו, אינן משוחחות איתו בנושאים אישיים ונמנעות לחלוטין מלעשות דברים שאינן נשיים-מסורתיים כאשר הוא בסביבה.

- היחסים עם האימא: בתחום זה מתגלה ממצא מעניין ביותר, ולפיו הנערות הלומדות נמצאות בקונפליקט עם האימהות שלהן, ואילו הנערות שאינן לומדות נמצאות בקשר

טוב מאוד עם אימותיהן. ממצא זה מורה על הפער הבין-דורי המעמיק בין הנערות הלומדות והמשכילות לבין האימהות שלהן שמילאו וממלאות תפקיד נשי מסורתי בלבד. ממצאים אלו תואמים את הספרות הענפה הקיימת לגבי המושג "פער בין דורי", הקונפליקט שבו מצויים המתבגרים למול הוריהם, כאשר הם מתחילים לדרוש עצמאות בקבלת החלטות (Chen & Farruggia, 2002; Arnon et al., 2008). במקרה זה של הנערות הבדואיות, מתברר כי הפער הבין-דורי גדול אצל הנערות הלומדות למול אימותיהן מכיוון שאינן עוסקות בתפקידים מסורתיים, ואילו בקרב הנערות שאינן לומדות פער זה אינו מורגש כל כך, משום שאינן קוראות תיגר (בפומבי) על התפקיד המסורתי שאימותיהן ממלאות.

- **שביעות רצון מהחיים:** המגמה שניכרה בהתייחסותן של הנערות לשביעות הרצון מהחיים הינה מגמה מעורבת. בעוד שיש נערות שהביעו שביעות רצון גבוהה מאורח חייהן וממהלך החיים שלהן, יש נערות שחשות תסכול עמוק, צער רב על מצבן המשפחתי והחברתי וקושי יומיומי ביחסים עם בני המשפחה השונים. עם זאת, כאשר נבדקים ההבדלים בין ההתבטאויות של הנערות הלומדות לעומת הנערות שאינן לומדות, נראה כי גם שביעות הרצון מהחיים אינה מודגשת בקרב אחת האוכלוסיות לעומת השנייה, והממצאים מזכירים את התבטאויותיהן של הנערות בקשר ליחסים עם האבא. ניכר כי שביעות הרצון מהחיים מושפעת מאוד מן היחסים בתוך המשפחה וכי הם אלו המשפיעים באופן ישיר על שביעות הרצון של הנערה מחייה, ולא העובדה שהיא יוצאת ללימודים בבית ספר או נשארת בבית.

- **רצון לשינוי:** הרצון לשינוי מודגש מאוד בקרב כל הנערות, ללא הבדל בין הנערות הלומדות ואלו שאינן לומדות. רובן ככולן מתייחסות למעמדה הנחות של האישה הבדואית באופן כללי ולכך שהן אינן חופשיות להביע דעה בשום נושא ליד הגברים במשפחה, אינן מורשות לצאת מהבית (הלומדות בדרך כלל מורשות לצאת רק לבית הספר) ואינן יכולות להתנהל באופן חופשי. למרות שהרצון לשינוי את מהלך החיים קיבל התייחסות מעמיקה מכל הנערות שרואינו, נמצא כי הנערות הלומדות הביעו שאיפות שונות לשינוי לעומת הנערות שאינן לומדות. בעוד שהנערות הלומדות הביעו רצון לשינוי אוניברסאלי של מעמד האישה וביטאו שאיפות מודרניות כגון טיסות לחו"ל, שינה מחוץ לבית, לימודים אקדמיים וקריירה; הנערות שאינן לומדות ביטאו שאיפות יומיומיות

ובסיסיות הרבה יותר, כגון יציאה מן הבית לביקור משפחה, מצוקה כלכלית חריפה, יכולת החלטה לגבי בן הזוג וגודל המשפחה העתידית.

לסיכום הממצאים האיכותניים והכמותניים,

שני הגורמים המשפיעים ביותר על היחשפותה של הנערה לאלימות מסוג שליטה ובידוד ומסוג התעללות רגשית ומילולית הינם הלימודים בבית הספר והמצב הכלכלי. הסיכוי של הנערות הלומדות להיחשף לאלימות נמוך מהסיכוי של הנערות הלא-לומדות, בנוסף ככל שהמצב הכלכלי גרוע יותר, כך יש סיכוי שהנערה תסבול מאלימות. באופן כללי נראה כי רמות האלימות אליהן חשופות הנערות הינן בינונית-נמוכות.

ככלל, נראה כי מצבן של הנערות הלומדות טוב יותר מן הנערות הלא-לומדות בהקשרים רבים: לנערות הלומדות ניתן חופש הבעת דעה, חופש יחסי לבחור פעילויות פנאי בבית, ומצב כלכלי טוב יותר. לעומת זאת, לנערות שאינן לומדות יש יחסים טובים וחמים עם אימותיהן, בשעה שהנערות הלומדות מציינות קונפליקטים בין דוריים אשר יכולים להוביל לבעיות עתידיות.

בהקשרים של יחסים עם האב ושביעות רצון מהחיים לא נמצאו הבדלים בין הנערות הלומדות ושאינן לומדות, ונראה כי הגורם המשפיע הינו היחסים בתוך המשפחה באופן כללי ולא היציאה ללימודים או הישארות בבית.

בהקשר של הרצון לשינוי, נמצא כי כולן מדברות על הצורך והתסכול העמוק מן המצב, וההבדל בין הנערות הלומדות ושאינן לומדות מתמצה בכך שהלומדות מתייחסות לשינויים הקשורים למודרניזציה (חוו"ל, לימודים אקדמיים, קריירה) והנערות שאינן לומדות מתייחסות להיבטים יומיומיים (יציאה מן הבית, מצב כלכלי וכד').

סיכום, מסקנות והמלצות

רמת החשיפה לחוויית ניצול, אלימות והתעללות ותפיסות האלימות נמצאו דומות בקרב הנערות הלומדות והלא-לומדות, רמת האלימות מסוג שליטה ובידוד ואלימות מסוג רגשי ומילולי נמצאו גבוהות יותר בקרב הנערות שאינן לומדות לעומת הנערות הלומדות. עוד נמצא כי הגישה הראשונה הליברלית יחסית, שמאפשרת לבת חופש יחסי של הבעת דעה, חופש ללמוד בבי"ס וחופש יחסי לצפות בטלוויזיה או לבקר חברות, בדרך כלל מיוצגת על ידי אב משכיל או אב המשוכנע שלימודי ביתו חשובים לעתידה, וטומנת בחובה גם בקונפליקט עם האימא שמעוניינת שהבת תעזור לה במלאכות הבית או שתתעניין בדברים מסורתיים יותר. נערות אלו נחשפות פחות לאלימות לסוגיה השונים.

הגישה השנייה מייצגת הורים שמרניים שאינם מאפשרים לבנות הבעת דעה, עד למקרים קיצוניים בהם אינה מורשה כלל לדבר (כולל על נישואיה). קטגוריה זו מלווה בד"כ באבא שנשוי ליותר מאישה אחת או לא נמצא שעות ארוכות בבית, ובאחים-בנים שמתערבים בכל הלך החיים של הבת, למשל ביקור אצל חברות, צפייה בסרטים, עיסוקים, טיולים וכד', לרוב תוך הפעלת אלימות ברמות שונות ("כמעט הרביץ", "איים בסכין"). בנות אלו אינן מעוניינות להביע דעה מתוך פחד וחשש, רובן אינן לומדות, ואם הן לומדות הדבר קורה כתוצאה מלחץ המופעל בתוך המשפחה על ידי האם, ומתברר שדווקא הן חשופות הרבה יותר לאלימות מצד הגברים במשפחה (Al-Krenawi & Slonim-Nevo, 2008).

הפתרונות לבעיות הקשות שאותן הביעו הנערות, מתחלקים למישור החוקי/משפטי ולמישור הטיפולי.

המצב בישראל מבחינת רשויות החוק, הינו מתקדם למדיי, אך בכל מה שקשור לנשים הבדואיות הוא אינו מפותח. מנגנוני החוק בישראל כבר הכירו בבעיית האלימות נגד נשים ופועלים לצמצומה. עם זאת, לא קיימת התייחסות לאלימות נגד קבוצת הגיל של נערות בגיל ההתבגרות. לפי סקירתה של אלבדור (2005) כיום הנשים הבדואיות בנגב מקבלות סיוע חלקי מהמשטרה (אין בנגב אף חוקרת ערביה), בתי המשפט עוצרים רק 9% מהגברים נגדם מוגשות תלונות, רוב הנשים הבדואיות נמנעות מלערב את רשויות החוק באלימות בתוך המשפחה ואין מרכזי סיוע לנשים באזור. מכאן מתברר שהנשים הבדואיות נמצאות במצב קשה מבחינת יכולת טיפול ושינוי של אלימות במשפחה, ולא כל שכן בנותיהן – שאינן נמצאות כלל במוקד תשומת הלב. Abu-Baker

Dwairy & (2003), הציעו מודל התערבות לטיפול באלימות בחברות קולקטיביות. יש להתאים מודל זה למאפיינים התרבותיים חברתיים הייחודיים של החברה הבדואית.

הדרך לפתרון הבעיה מסתמכת גם על מרכיבי התמודדות שונים – בספרות העדכנית מתוארות מספר אפשרויות אפקטיביות להפחתת אלימות בתוך המשפחה ולהתמודדות טובה יותר של נשים ונערות עם האלימות המופעלת כלפיהן- מחקרים מורים כי יכולת ההתמודדות של נשים או נערות אלו עם האלימות המופעלת כלפיהן תלויה מאוד ברשת החברתית שלהן, אם הן יכולות לשוחח עם חברות או ללכת למפגשים חברתיים (Davis, 2002), מחקר אחר (Bostock et al., 2009) מראה כי אם מנגישים לנשים אלו את שירותי המגזר השלישי בצורת טיפול פסיכולוגי, קבוצות תמיכה וכד' הן מסוגלות להתמודד טוב יותר עם האלימות. בנוסף נמצא כי נערות בגיל ביה"ס מתמודדות טוב יותר עם האלימות המופעלת כלפיהן בבית כאשר הן מקבלות תמיכה סוציאלית במסגרת בית הספר (Kennedy and Bannet, 2006). (Notter et al. (2008) מציעים שתכנית התמודדות לנשים צעירות תכלול אלמנטים של הכשרה מקצועית, ואלמנטים של קבוצת נשים בעלות מאפיינים דומים, כשהמטרה היא ליצור סיכויים טובים יותר לכך שהאישה/נערה תוכל להתמודד עם האלימות בצורה בונה וחיובית ולא באופן הרסני. בנוסף, המודל המוצע נתמך בכך שיש מסגרת כלשהי לנערה (למשל ביי"ס) בה היא יכולה להיפגש עם אנשי מקצוע, ולקבל כלים להתמודדות טובה יותר עם הבעיות. ליכטנשטיין וזק (2006) בחנו מסוגלות לבקשה וקבלת עזרה בקרב מתבגרות אתיופיות, ומצאו כי הניכור האתני בקרב קבוצות מיעוט הינו גבוה ולכן מומלץ לטפל במתבגרים אלו על ידי אנשים בני מוצאם.

מכיוון שהאוכלוסייה הבדואית הינה בעלת מאפיינים ייחודיים (כפי שתואר בהרחבה בפרקים הקודמים), תכניות התמודדות אלו אינן מתאימות ליישום בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב, לפיכך - בהתבסס על תוצאות המחקר ובהתבסס על שיחות שנעשו עם אנשי מקצוע ממערכות החינוך, הרווחה והבריאות בחברה הבדואית, אנו מציעים מודל התערבותי מותאם תרבותית שעתיד לסייע לאנשי מקצועות העזרה לתת מענה לנערות בדואיות המתמודדות עם אלימות. המטרה הינה להביא את המטפלים לעשות שימוש בבעיות הגופניות של הנערות, אשר מבטאות פעמים רבות תופעה סומאטית בה מצוקות הנפש מתגלמות בגוף, כאמצעי כניסה לתא המשפחתי. תפיסה זו נובעת מההבנה כי יש לדעת לקרוא את המפה האקולוגית של המשפחה וכך, להתאים עבורה דרכי טיפול. מודל זה מציע תהליך פרטני ותהליך משפחתי, ורואה חשיבות עליונה בשיתוף כלל המערכות הנוגעות בחיי הנערות בטיפול, וביניהן: מערכות חינוך, בריאות, רווחה, בדגש על

המערכת המשפחתית. בתוך המערכת המשפחתית יעשה ניסיון לאתר דמויות דומיננטיות ולהשתמש בהן. המחשבה העומדת מאחורי רעיון זה היא כי על-מנת להכשיר את הקרקע לטיפול פורה, יש ליצור אמון בין המשפחות, אשר באות מחברה מסורתית ושאין נחשפות לגורם מטפל חיצוני בקלות, לבין אנשי המקצוע. הדמות הדומיננטית אשר תאוטר בתוך המשפחה תשמש, בהתבסס על הידע הנמצא ברשותה, לאנשי המקצוע להוביל את השינוי בתוך התא המשפחתי. מודל זה מתבסס על התערבות מלמעלה למטה (Top-Bottom), וזאת בשונה מהמודלים המתוארים עד היום בספרות, כאשר הטיפול יחל מרמת המשפחה והדמות הדומיננטית שבה ומתוך רמה זו יטפל בבעיותיה הגופניות והנפשיות של הנערה. המודל מתמקד בטיפול קצר טווח, כאשר המטרות העומדות בבסיסו הינן ברורות השגה ומתיישבות עם התפיסה של החברה הבדואית. מטרתו של מודל קצר טווח זה הוא ליצור אמון בין המשפחה למטפל מתוך אמונה כי ההישגים בטיפול יתרמו לחיזוק הקשר בין הצדדים וכך, יצרו תשתית איתנה להמשך הטיפול. אנו סבורים שמודל זה יתרום להעצמתן של הנערות הבדואיות בכך שיאפשר להן להתמודד עם בעיית האלימות נגדן על ידי פנייה לאנשי מקצוע שידעו לתת מענה הולם לבעיותיהן. מחקר עתידי דרוש על-מנת לבחון את יעילותו של המודל המוצע.

מקורות:

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2006). שנתון סטטיסטי לישראל 2006. ירושלים. אתר האינטרנט: www.cbs.gov.il.
- המכללה החברתית-כלכלית. (2007). שיעור 18: הכפרים הבדואים הסמויים מהעין. אתר האינטרנט: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3365665,00.html>
- אבו-בדר, ס., גוטליב, ד. (2007), "העוני באוכלוסייה הבדואית בראי יתר החברה הערבית בישראל", מכון ון ליר, טרם פורסם, ירושלים.
- אבו סעד, א. (1999). מערכת החינוך הבדווית במציאות חברתית משתנה. בתוך: פלד, א. (עורך), יובל למערכת החינוך בישראל, (עמ' 1101-1111). תל אביב: משרד הביטחון.
- אבו עגיאגי, ס. ובן דוד, י. (1988). החינוך המסורתי אצל בדואי הנגב. (רשימות בנושא הבדואים מס' 19). שדה בוקר: מדרשת שדה בוקר לחקר המדבר ע"ש בלאושטיין, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- אבו רביעה, ס. (2000). הבדלי עמדות לגבי נשירת בנות מבתי הספר הבדוויים בנגב. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- אלבדור, ס. (2005). האישה הערבייה בנגב: מציאות ואתגרים. נייר עבודה של "מען" פורום ארגוני נשים ערביות בנגב.
- אלקרינאוי, ע. (2001). עבודה סוציאלית בחברה הבדואית בנגב: היבטים בין תרבותיים, מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 15, 37-59.
- אלקרינאוי, ע. ולב-ויזל רחל (2002). הזיקה בין אלימות בין זוגית לבין תחושת היכולת בקרב נשים בחברה הבדואית ערבית בהקשר של דפוס משפחה פוליגמי/מונוגמי. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 16, 115-131.
- בן דוד, י. (1993). יישוב הבדוויים בנגב: מדיניות ומציאות 1967-1992. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- גריביע, ע. ואלכסנדר, ג. (2004). מאפייני השימוש בצ'טים בקרב בני נוער בדואים. הוצג בכנס: "שדה, אקדמיה ומה שביניהם", 29 במרץ 2004.
- זבדה, ע. (2005). אלימות נגד נשים. עמותת האישה העובדת הפלסטינית לצמיחה.
- טל, ס. (1995). האישה הבדואית בנגב בעידן של תמורות. להב: מרכז לימודי ע"ש א"מ ג'ו אלון.
- יסעור-ברקוביץ, ד. ולביא, י. (2002). עמדות שוטרים ושופטים: משוכות של נשים מוכות לקבלת עזרה. חברה ורווחה, כ"ב (4), 481-501.
- ליכטנשטיין, ט. וזק, נ' (2006). עמדתן של מתבגרות אתיופיות כלפי בקשת עזרה. חברה ורווחה, כ"ב, 7-22.
- מאיר, א. וברנע, ד. (1986). התפתחות מערכת החינוך הבדווית בנגב. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, הארכיון לתולדות ההתיישבות בנגב ע"ש דוד טוביהו.
- סבירסקי, ש. (2007). מבט ביקרתי על תוכניות לפיתוח הנגב. באר שבע: יחידת המחקר של המרכז הבדואי, פרסום מס' 2. תל אביב, מרכז אדוה.
- פסטה-שוברט, ע. (2000). ההשכלה היא החרב שלנו: דיאלוג בין ההבניה האישית להבניה החברתית של משמעות ההשכלה הגבוהה בחייהן של נשים בדואיות בנגב (דוח מחקר). הוגש למכון מופ"ת, מרכז לחקר החברה הבדואית באוניברסיטת בן גוריון ומכללת אחוה.

פסטה-שוברט, ע. (2005). "אני יוצאת וכאילו מממשת את העולם, רואה דברים ברור יותר": נשים, השכלה גבוהה והחברה הבדואית בנגב. מגמות: רבעון למדעי ההתנהגות, 43 (3), 659-681.

צביקל, ג' וברק, נ' (2002). בריאותה ורווחתה של האישה הבדואית. המרכז לחקר החברה הבדואית באוניברסיטת בן גוריון ומכללת אחוה.

קאסם, פ. (2002). פורצות דרך, משלמות מחיר. פנים: כתב עת לתרבות, 22, 83-87.

Abu Baker, K.A., & Dwairy, M. (2003). Cultural norms versus state law in treating incest: A suggested model for Arab families. Child Abuse and Neglect, 27, 109–123.

Abu-Rabia, A. (2001). A Beduin century: Educaion and development among the Negev Tribes in the 20th century. New York and Oxford: Berghahn Books.

Abou-Zeid, A. (1966). Honour and shame among the Bedouins of Egypt. In: J.G. Peristiany (Ed). Honour and shame: The values of Mediterranean society (pp. 245-259). Chicago: University of Chicago.

Ahmed, L. (1992). Western ethnocentrism and perceptions of the Harem. Feminist Studies, 8, 528.

Al-Krenawi, A. (1996). The role of the family and extended family in times of psychiatric disease among the Arab. The Cooperation Between Israel and Belgium, Caregivers, October, Ministry of Health, Mental Health Services, Jerusalem, Israel.

Al-Krenawi, A. (1996). Group work with Bedouin widows of the Negev in a medical clinic. Affilia: Journal of Women and Social Work, 11, 303-318.

Al-Krenawi, A., Graham, J. R., & Al-Krenawi, S. (1997). Social work practice with polygamous families. Child and Adolescents Social Work Journal, 25(6), 445-458.

Al-Krenawi, A., & Graham, J. R. (1998). Divorce among Muslim Arab women in Israel. Journal of Divorce and Remarriage, 29(3/4), 103-119.

Al-Krenawi, A., & Graham, J. R. (1999). Academic achievements of Bedouin-Arab children from polygamous and monogamous families. The Changing Family and Child Development: Second International Conference, June, Calgary, Canada.

Al-Krenawi, A., & Graham, J. R. (2001). Polygamous family structure and its interaction with gender: Effect children's on academic achievements? Implication for culturally diverse social work practice in schools. School Social Work Journal, 25(3), 1-16.

Al-Krenawi, A. & Slonim-Nevo, V. (2008). Psycho-social and familial functioning of children from polygynous and monogamous families. Journal of Social Psychology, 148 (6), 745-764.

Barakat, H. (1985). The Arab family and the challenge of social transformation. In: E.W. Fernea (Ed), Women and the family in the Middle East: New voices of change (pp 27-48). Austin: University of Texas Press.

Cicchetti, D. & Toth, S. (1995). A developmental psychopathology perspective on child abuse and neglect. Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 34, 541-565.

Finkelhor, D. (1979). Sexually victimized children. New York: Free Press

Goodwin, J. (1994). Price of honour: Muslim women lift the veil of silence on the Islamic world. London: Warner Books.

Haj, S. (1992). Palestinian women and patriarchal relations. Signs: Journal of Women in Culture and Society, 17, 761-778.

Haj-Yahia, M.M. & Ben Arieh, A. (2000). The incidence of Arab adolescents exposure to violence in their families of origin and its socio demographic correlates. Child Abuse & Neglect, 24, 1299-1315.

Kempe, C.H., Silverman, F.N., Steele, B.F., Droegmueller, W., & Silver, H.K. (1962). The bettered child syndrome. Journal of the American Medical Association, 181, 17-24.

Korbin, J.E. (2002). Culture and child maltreatment: cultural competence and beyond. Child Abuse & Neglect, 26, 637-644.

Maddrell, P. (1990). The Bedouin of the Negev (Ministry Rights Grop Report No. 81)

Mass, M. & Al-Krenawi, A. (1994). When a man encounters a women, satan is also present: Clinical relationships in Bedouin society. American Journal of Orthopsychiatry, 64 (3), 357-367.

Mernissi, F. (1975). Beyond the veil: Male-female dynamic in modern Muslim society. London: Schenkman.

Nelson, C. (1973). Women and power in Nomadic societies in the Middle East. In: Nelson, C. (Ed.) The desert and the sown: Nomads in the wider society, (pp 43-59). Berkley, CA: University of California at Berkley, Institute of International Studies (Institute of International Studies Research Series No. 21).

Shalhoub-Kevorkian, N. (1997). Wife abuse: A method of social control, Israel Social Science Reseach, 12 (1), 63-77.

Tolman, R. M. (1995). Psychological abuse of women. In: R.T. Ammerman & M. Hersen (Eds.), Assessment of family violence: A clinical and legal sourcebook (pp291-310). New York: Wiley.

Tolman, R. M. (1998). The development of a measure of psychological maltreatment of women by their male parents. Violence and Victims, 4 (3), 159-177.

Bostock, J., Plumpton, M. and Pratt, R. (2009). Domestic Violence Against Women: Understanding Social Processes and Women's Experiences. Journal of Community & Applied Social Psychology, 19, 95–110.

Mirlees-Black, C. (1999). Domestic violence: Findings from a new British Crime Survey self-completion questionnaire. Research Study 19. London: HMSO.

Home Office. (1999). The crime and disorder act. London: HMSO.

Women's Aid Federation of England. (2001). Domestic Violence Statistical Factsheet—Health. <http://www.womensaid.org.uk/dv/dvfactsh2.htm>

Calder, M. (2004). Children living with domestic violence. UK: Russell House Publishing.

Davis, R. E. (2002a). Leave—taking experiences in the lives of abused women. Clinical Nursing Research, 11, 285–305.

Hendy, H. M., Eggen, D., Gustitus, C., McLeod, K. C., & Ng, P. (2003). Decision to leave scale: Perceived reasons to stay in or leave violent relationships. Psychology of Women Quarterly, 27, 162–173.

Garcia-Moreno, C., Heise, L., Jansen, H. A. F. M., Ellsberg, M., and Watts, C. (2006). Violence against women. Science, 310, 1282-1283.

United Nations, Division for the Advancement of Women, Department of Economic and Social Affairs. (2006). Secretary-general's in-depth study on violence against women. United Nations General Assembly, 61st Session: Advancement of Women, 2006. Retrieved November 29, 2006, from <http://www.un.org/womenwatch/daw/vaw>

Arnold, D., Gelaye, B., Goshu, M., Berhane, Y. and Williams, M. (2008). Prevalence and Risk Factors of Gender-Based Violence Among Female College Students in Awassa. Ethiopia Violence and Victims, 23 (6), 787-801.

Kennedy, A.C. and Bennett, L. (2006). Urban Adolescent Mothers Exposed to community, Family, and Partner Violence: Is Cumulative Violence Exposure a Barrier to School Performance and Participation? Journal of Interpersonal Violence, 21(6), 750.

Notter, M.L., MacTavish, L.A. and Shamah, D. (2008). Pathways Toward Resilience Among Women in Rural Trailer Parks. Family Relations, 57, 613–624.

Patrick, R., Cook, R. and McKenzie, H. (2008). Domestic Violence and the Exemption from Seeking Child Support: Providing Safety or Legitimizing Ongoing Poverty and Fear. Social Policy and Administration, 42, 749-756.

Catani, C., Schauer, E. and Neuner, F. (2008). Beyond individual war trauma: domestic violence against children in Afghanistan and Sri-lanka. Journal of Marital and Family Therapy, 34(2), 165-177.

Chen, C., & Farruggia, S. (2002). Culture and adolescent development. In W. J. Lonner, D. L. Dinnel, S. A. Hayes, & D. N. Sattler (Eds.), *Online readings in psychology and culture* (Unit 11, Chapter 2). Bellingham, Washington: Western Washington University, Center for Cross-Cultural Research.

Arnon, S., Shamai, Sh. Amd Liatov, Z. (2008). Socialization agents and activities of young adolescents. Adolescence, 43, 373-398.